

ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАПОЗИЧЕНИХ ОДИНИЦЬ У НАЗВАХ ГОРОДНІХ КУЛЬТУР

Розвиток термінологічної бази української мови – безперервний та необхідний процес для удосконалення та розширення лексичної системи мови. Розглядаючи певну лексико-семантичну групу, дослідник стикається з рядом лексичних одиниць, залучених з інших мов.

Такі запозичені одиниці і є *предметом дослідження*, оскільки в назвах городніх культур вони становлять значний відсоток. Шляхи проникнення термінів та їх трансформації – це ті питання, які розглядалися як науковцями ХІХ століття, так і сучасними вченими (І.Г. Верхратський, В.С. Вовчанецький, Я.Х. Лепченко, А.С. Рогович; В.В. Акуленко, А.А. Бурячок, К.Г. Городенська, В.О. Горпинич, А.С. Д’яков, Я.В. Закревська, Г.О. Козачук, Т.Р. Кияк, М.П. Кочерган, Л.О. Симоненко та ін.). Така увага до запозичень пов’язана в першу чергу намаганнями створити систему, яка б нормально функціонувала у мові-реципієнті, передбачити подальший розвиток окремої лексико-граматичної групи.

Актуальність дослідження цієї лексико-семантичної групи полягає у необхідності відслідковувати шляхи проникнення лексичних одиниць до української мови, процеси їх адаптації, словотворення тощо. Такий аналіз дає можливість запобігти процесу надмірного запозичення, сприяє розвитку власнеукраїнських терміноодиниць.

Серед запозиченої лексики в термінах назвах городніх культур вагоме місце посідають запозичення з європейських мов (німецька, польська, французька, італійська, англійська), які, в свою чергу, успадкували їх з латинської та старогрецької і стали джерелом поповнення термінологічної лексики української мови. Особливістю запозичених термінів є те, що, хоча найпродуктивнішими мовами в інших терміносистемах є англійська та французька, найбільша кількість запозичених одиниць серед термінів – назв городніх культур належить німецькій мові, яка, завдяки тривалим і продуктивним контактам за часів Петра І, значно поширилася. Це пояснюється тим, що німецька мова орієнтована на латинську мову та переважно ґрунтується на фонетичному принципі в орфографії (подібно до української мови). На думку А. Дякова, Т. Кияка, “німецько-англійський білінгвізм є, безумовно, явищем позитивним порівняно з безмежним пануванням англійської мови ... слова греко-латинського походження через складні фонетичні зміни в англійській мові досить часто спотворюються, втрачають семантичний зв’язок з однокореневими словами, які надійшли в ті мови безпосередньо з греки та латини” [4, с.117].

Незначна кількість запозичень з англійської мови пояснюється, по-перше, суспільно-політичними причинами, особливостями розвитку сільського господарства нашої держави (велика кількість городніх культур потрапляли з Німеччини, Італії, Франції), а, по-друге, великою різницею між фонетикою та граматику мов. Англійська граматику є однією з найпростіших грамастик європейських мов, що, з одного боку, спрощує запозичення, а з іншого ускладнює функціонування запозиченого елемента: мова-реципієнт змушена самостійно пристосовувати чужомовні форми до своїх грамастичних норм. Значно простіше відбувається запозичення з мов, які мають подібну до мови-реципієнта фонетичну та грамастичну організацію (деякі терміни, що функціонують в українській мові, потрапили через польське посередництво, тому польська мова виконувала роль своєрідного фільтра, який адаптував терміни для використання в українській мові: *бурячник, буряк, картопля, квасоля, петрушка, петрушка*, елемент *крес* у терміні *крес-салат, пастернак, цибуля, цикорій*).

Термін	Мова - посередник	Кількість
<i>пастернак, цибуля</i>	польська	2
<i>мангольд, картопля, квасоля, петрушка, редиска</i> <i>редька, селера, фенхель, цикорій, шпинат</i>	німецька	10
<i>естрагон, патисон, шампінйон</i>	французька	3
<i>артишок, топінамбур</i>	англійська	2
<i>бурячник, буряк, помідор, салат, спаржа</i>	італійська	5
<i>гісон, кмин, огірок, фізаліс</i>	грецька	4
<i>капуста, коріандр, лобода, майоран, перець, скорцонера, ріпа</i>	латинська	7
<i>біб, гірчиця, горох, кріп, кукурудза, морква, часник, щавель</i>	старослов'янська	8
<i>баклажан, гарбуз, диня, кабак (кабачки), кавун, катран, ревінь, хрін</i>	тюркські мови	8
<i>кольрабі</i>	російська	1

Грамастична категорія роду у системі запозичень

Рід іменників-назв городніх культур

Рід терміна	Термін
Чоловічий рід (33 назви)	<i>артишок баклажан біб буряк бурячник гісон естрагон мангольд гарбуз горох кабак (кабачок) кавун катран кмин коріандр кріп майоран огірок пастернак патисон перець помідор ревінь салат топінамбур фенхель фізаліс хрін цикорій часник шампінйон шпинат щавель</i>

Жіночий рід (17 назв)	<i>гірчиця диня капуста картопля квасоля кукурудза лобода морква петрушка редиска редька ріпа салата селера скорцонера спаржа цибуля</i>
-----------------------	--

Вибір роду, можливо, був пов'язаний з лексемою, з якою виникали асоціативні та мотиваційні зв'язки: терміни чоловічого роду – з терміном *овоч, фрукт*, жіночого роду – *городина, овочева культура*.

Через посередництво німецької мови до української мови запозичено такі лексичні одиниці: *картопля, редиска, редька, морква, мангольд, квасоля, шпинат, селера, петрушка, порей*. Назва *огірок* була запозичена з української мови до німецької.

Як зазначає М. Кочерган, німецькі запозичення набули такого поширення на території українських земель завдяки історичним факторам (за часів Галицького, Галицько-Волинського князівств (X – XIVст.); перебування під владою Австрії Галичини (1772 - 1918), Північної Буковини (1774 - 1918), Закарпаття (1526 - 1918), періоду Вітчизняної війни (1941-1945)). У переліку сфер вжитку запозичених одиниць є ті, що близькі до функціонування терміносистеми назв городніх культур (сільське господарство, кулінарія, флора і фауна): *мандебурка* “картопля” (н. Magdeburger Frucht), *книдлі* “галушки з тертої картоплі і пшеничної муки, начинені сливами і политі маслом або олією” (н. Knödel), *гугель* “запечена в духовці терта картопля з жиром” (н. Gugel “півень”); *люфа* “дуло стрілецької зброї” (н. Lauf) [5, с.20-21].

Оскільки наведені приклади лексем більшістю належать до діалектизмів, то факт глибокого проникнення до живої розмовної мови стає незаперечним, тобто на фонетичному рівні німецька мова як мова-джерело для українських говорів сприймалася вільно і готувала підґрунтя для подальшого проникнення наукових термінів.

За словами В. Акуленка, “сучасна теорія мовних контактів, як і генетична лінгвістика, прийшли до визнання необхідності не лише оперувати схемами переносів або перетворень мовного матеріалу, а спиратися при цьому на дані лінгвогеографії (ареальної лінгвістики, діалектології), історії суспільства та культури у дзеркалі мови (resp. соціолінгвістики, етнолінгвістики), мовного оточення (інтерлінгвістики) тощо” [1, с.14].

Як зазначалося, німецьке запозичення в українській мові краще та природніше засвоюється завдяки подібній граматичній структурі двох мов, ніж, наприклад, запозичення з англійської, як і в інших терміносистемах. Проблемою для цієї групи запозиченої лексики є підтвердження застосування власне німецької назви, а не “типового європеїзму”, що, за словами В. Акуленка, “те, що є безпосереднім германізмом для української мови, далеко не завжди є утворенням саме німецької мови, де воно може, в

свою чергу, бути романізмом, латинізмом тощо... фактично поняття германізму в українській мові може стосуватися різних явищ: не лише історичного джерела, а й етимологічного джерела” [1, с.15].

Підтвердженням цієї думки можуть стати запозичені з німецької мови терміни, що використовували так звані мови-“співавтори” (найчастіше – польська, а також російська, латинська, грецька та інші): *мангольд* (німецька споріднено з голландською); *картопля* (через посередництво російської та польської мов; німецька мова безпосередньо, а також через паралельне посередництво польської та російської мов передала до української популярні слова, що виникли у романських мовах: *картопля* < нвн. Kartoffel < іт. tartufo, tartufolo); *квасоля* (через посередництво польської мови з середньо-німецької); *петрушка* (через польське посередництво запозичено із середньовісньонімецької мови); складніший ланцюг мов у термінах *редиска* (запозичене з нжн. reddîs, radîs або нвн. Radies „редиска”, з фр. radis від лат. rādīx „корінь”) та *редька* – нжн., сер. -нжн. redik, двн. retih. Першоджерелом є лат. rādīcem. Форми слов’янських мов виводить частково з *гьдьку (укр.), частково – з *redьку (пол., вхл., нлж.), де кожна впливала на всіх рівнях (фонетичному, словотвірному, морфологічному тощо); *селера* (з нім. Sellerie – те саме від фр. celeri з лат. selinum, грец. σέλινον „селера”); *цикорій* (через пол. cuscogia або нім. Zichorie „тс.” з лат. cichorea від гр. χιχόρεια, χιχόρη „тс.”); *шпинат* (пізніє запозичення з нім. Spinat – те саме від сер. -лат. *spīnaceus, яке неодноразово тлумачили як перетворення перського слова); походження терміна *фенхель* також неоднозначне (н. Fenchel, лат. Foeniculum, англ. fennel).

Категорія роду в німецькій мові має свої особливості у тому, що показником роду іменників є артиклі *das*, *die*, *der*. Артикль *das* є ознакою середнього роду, *die* – жіночого, *der* – чоловічого. Додатковим показником роду є суфікс: чоловічий рід – *-el*, *-er*; жіночий рід – *-ung*, *-heit*, *-keit*, *-schaft*, *-ei*, *-erei*, *-e*, *-t(st)*; середній рід (передається зменшено-пестливими суфіксами) – *-chen*, *-lein*, *-nis*, *-sal*, *-tum*, де значення збірності іменника передається через префікс – *ge* та суфікс – *e* (*das Gemüse* – овочі, середнього роду). Рід може визначатися часто за будовою основи слова; у деяких випадках рід пов’язаний з типом відмінювання та типом утворення множини. Значення роду неоднаково проявляється в різних групах іменників. Рід істот пов’язаний з лексичним значенням, в той час, як рід неістот, до яких належать назви городніх культур, не залежить від конкретного значення слова. У багатьох випадках рід визначається словотвірною формою слова, що іноді спричиняє коливання у роді.

У назвах неістот є деякі правила, що встановлюють зв’язок між граматичним родом і окремими семантичними групами іменників, але цей зв’язок не мотивований у сучасній німецькій мові, а традиційний. Для німецької мови характерне також коливання роду.

Німецька мова, як інші європейські мови, слугувала мовою-посередником між мовою-продуцентом та українською мовою. Саме цей факт може пояснювати фіксацію жіночого роду мови – джерела в лексемах *редька* та *редиска*, оскільки вихідною формою для цих двох назв була латинська назва *radix (radicūla)*, що означає “корінь” і має категорію жіночого роду, яку зафіксовано і збережено в українській мові.

Німецькі за походженням терміни *редька* та *редиска* в українській мові набули закінчення *-а*, що є характерним для іменників жіночого роду.

Українська назва	Рід	Ознака категорії роду	Німецька назва	Рід	Ознака категорії роду
<i>картопля</i>	жіночий	закінчення - <i>я</i>	die Kartoffel	жіночий	артикуль <i>die</i>
<i>редиска</i>	жіночий	закінчення - <i>а</i>	das Radiesche n	середній	артикуль <i>das,</i> закінчення <i>я</i> <i>-chen</i>
<i>редька</i>	жіночий	закінчення <i>-а</i>	der Rettich	чоловічий	артикуль <i>der</i>
<i>шпинат</i>	чоловічий	кінцевий приголосний	der Spinat	чоловічий	артикуль <i>der</i>
<i>селера</i>	жіночий	закінчення <i>-а</i>	der Sellerie	чоловічий	артикуль <i>der</i>
<i>мангольд</i>	чоловічий	кінцевий приголосний	der Mangold	чоловічий	артикуль <i>der</i>
<i>петрушка</i>	жіночий	закінчення <i>-а</i>	die Petersilie	жіночий	артикуль <i>die</i>
<i>порей</i>	чоловічий	кінцевий приголосний	der Porrei	чоловічий	артикуль <i>der</i>
<i>морква</i>	жіночий	закінчення <i>-а</i>	die Möhre, die Karotte, die Mohrrübe	жіночий	артикуль <i>die</i>
<i>квасоля</i>	жіночий	закінчення <i>-а</i>	die Bohne	жіночий	артикуль <i>die</i>

<i>огірок</i>	чоловічи й	кінцевий приголосни й	die Gurke	жіночий	артиклъ <i>die</i>
<i>фенхель</i>	чоловічи й	кінцевий приголосни й	der Fenchel	чоловічи й	артиклъ <i>der</i>
<i>цикорій</i>	чоловічи й	кінцевий приголосни й	die Zichorie	жіночий	артиклъ <i>die</i>

Серед аналізованих запозичених лексичних одиниць більшість вказують на збереження роду: *картопля, шпинат, мангольд, петрушка, порей, морква. квасоля, фенхель*, що пояснюється близькістю фонетичних, морфологічних форм, хоча і з певними змінами, які, можливо, є наслідком дії мов-посередників (польської, російської): *петрушка* - свн. *petersîlje*, р. *петрушка*, п. *pietzuszka*; *мангольд* - нвн. *Mangold*, свн. *tan(ne)golt*, р. *мангольд*; *морква* - двн. *tor(a)ha*, р. *морковь, (морква)*, п. *marchew*, як зазначає В. Акуленко, “у випадку створення слова за іноземним зразком воно так чи інакше зорієнтоване на фонетико-фонологічні, морфемні, словотворчі, граматичні та семантичні потреби і можливості тієї мови, в якій воно створюється, а не переноситься раз і назавжди в готовому вигляді з іншої” [1, с.13], “однак у реальній дійсності всі ці види мовних контактів (праслов’янської мови з прагерманською) не завжди можна розрізнити, бо за певних умов явища накладаються одне на одне. Більше того, процеси, індуковані контактами, можуть збігатися з власними творчими процесами у мові” [1, с.15].

Тяжіння назв городніх культур до форм жіночого чи чоловічого роду пояснюється їх приналежністю до двох семантичних груп:

- 1) група лексичних одиниць, об’єднаних семантикою терміна “городина”, що спричинило зміну середнього та чоловічого роду на жіночий в таких терміноодиницях: *редиска, редька, селера*;
- 2) група лексичних одиниць, об’єднаних семантикою терміна “плід, овоч”, що спричинило зміну жіночого роду на чоловічий в таких терміноодиницях: *огірок, цикорій*.

Лексеми *салат, спаржа* в італійській мові не мають спільних родових ознак з лексемами української мови, але категорія роду лексеми *помідор* збігається у цих двох мовах. Показниками категорії роду в італійській мові виступають означені (*il, lo* – чоловічий рід однина, *i, gli* – чоловічий рід множина, *la* – жіночий рід однина, *le* – жіночий рід множина) та неозначені артиклі (*un, uno* – чоловічий рід однина, *una* – жіночий рід однина) та родові закінчення (*-o* – чоловічий рід, *-a* – жіночий рід).

Українська назва	Рід	Ознака категорії роду	Італійська назва	Рід	Ознака категорії роду
помідор	чоловічий	кінцевий приголосний	un pomodoro	чол.	артикль <i>un</i> закінчення <i>-o</i>
салата	жіночий	закінчення <i>-a</i>	insalata	жін.	закінчення <i>-a</i>
спаржа	жіночий	закінчення <i>-a</i>	un sparagio	чол.	артикль <i>un</i> закінчення <i>-o</i>

Множина лексеми *помідор* має спільну форму в обох мовах. Пор.: італійська мова: *potodoro* – pl. *potodori, pomidori*; українська мова: *помідор* – мн. *помідори* (діал. - *помодори*).

Іншомовний термін може бути запозиченим двічі з однієї і тієї мови у різних формах. Терміни одного і того ж походження можуть також запозичуватися з різних мов-посередників або з мови, до якої цей термін належить, і з мови-посередника, ґрунтуючись на її усній або писемній формі. При цьому такі терміни можуть мати однакове значення. Характерною ознакою такого явища є те, що пізніше запозичений термін у процесі функціонування може значно змінюватися, ніж його попередник. Так, в українській мові існує дві форми терміна *салат*: *салат* (ч.р.) та *салата* (ж.р.) [3, с.677], що пов'язано зі шляхами проникнення цього терміна до української мови. Термін *салат* (ч.р.) походить від французького терміна *salade* (ч.р.), а термін *салата* (ж.р.) – з італійської мови - *salata* (ж.р.); в українській мові закріпилися обидві назви: Одним з основних видів салатних рослин, на який припадає значна частка у світовому овочівництві, є *салат посівний*, або *латук*: “У книзі О. Болотських детально описує різновиди *листяного і головчастого салату, салату ромен, спаржевого салату, цикорію салатного* та його різновидів — *ендивідію та ескаріолу*, їх використовують як харчові і лікарські рослини” [2, с.16]. *Рябів базар синювато-зеленим кропом, червоною редькою, першими черешнями... й кучерявою салатою* (Тул.).

Категорія роду в багатьох випадках зберігається, проте її зміна відповідає усім вимогам та нормам сучасної української літературної мови.

Лексеми *салат, спаржа* в італійській мові не мають спільних родових ознак з лексемами української мови, але категорія роду лексеми *помідор* збігається у цих двох мовах. Показниками категорії роду в італійській мові виступають означені (*il, lo* – чоловічий рід однина, *i, gli* – чоловічий рід множина, *la* – жіночий рід однина, *le* – жіночий рід множина) та неозначені артикли (*un, uno* – чоловічий рід однина, *una* – жіночий рід однина) та родові закінчення (*-o* – чоловічий рід, *-a* – жіночий рід).

Українськ а назва	Рід	Ознака категорії роду	Італійськ а назва	Рід	Ознака категорії роду
помідор	чоловічи й	кінцевий приголосни й	un pomodoro	чоловічи й	артикуль <i>un</i> закінченн я -o
салата	жіночий	закінчення -a	insalata	жіночий	закінченн я -a
спаржа	жіночий	закінчення -a	un sparagio	чоловічи й	артикуль <i>un</i> закінченн я -o

Множина лексеми *помідор* має спільну форму в обох мовах. Пор.: італійська мова: *potodoro* – pl. *potodori, pomidori*; українська мова: *помідор* – мн. *помідори* (діал. - *помодори*).

Отже, відповідно до наведених прикладів можна зробити такі висновки:

- іншомовний термін може бути запозиченим двічі з однієї і тієї мови у різних формах;

- терміни одного і того ж походження можуть також запозичуватися з різних мов-посередників або з мови, до якої цей термін належить, і з мови-посередника, ґрунтуючись на її усній або писемній формі. При цьому такі терміни можуть мати однакове значення;

- характерною ознакою такого явища є те, що пізніше запозичений термін у процесі функціонування може значно змінюватися, ніж його попередник;

- категорія роду в багатьох випадках зберігається, проте її зміна відповідає усім вимогам та нормам сучасної української літературної мови.

Список використаної літератури

1. Акуленко В.В. Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології// Мовознавство. – 1997. - №.- С. 12-18.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К.: Радянська школа, 1980. – 246с.
3. Головащук С.І. Орфографічний словник української мови. – К.: Наук. дум., 1975. – 856с.
4. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення (семантичний та соціолінгвістичний аспекти). – К., «АСМ Academia», 2000.- 345с.

5. Кочерган М.П. Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови // Мовознавство. – 1997. - №1. – С. 19-23.

Марченко Т.А. Граматичні особливості запозичених одиниць у назвах городніх культур

У статті описано процеси запозичення лексичних одиниць з індоєвропейських мов до української терміносистеми назв городніх культур. Основними причинами запозичення такої значної кількості термінів стали, з одного боку, швидкий розвиток сільського господарства, а з іншого – несприятливі умови для творення української термінології. Для уникнення морфологічних труднощів з утворенням відмінкових закінчень також використовувалися запозичені слова. Проаналізовано основні зміни в граматичних категоріях запозичених термінів.

Ключові слова: граматична категорія, запозичений термін, мова-продуцент, мова-реципієнт, городня культура, мова-продуцент, діалектизм.

Marchenko T.A. Grammatical Features of Borrowed Units in the Vegetable Names

The article describes the processes of lexical units borrowing from Indo-European languages into the Ukrainian terminology of the names of vegetables. The most common language for borrowing was German, because of its similarity to the grammatical units of Ukrainian language and some geographical, and political reasons. The Italian influence was also described. The main reasons for borrowing such a significant number of terms were, on the one hand, the rapid development of agriculture, and on the other hand, the unfavourable conditions for the creation of Ukrainian terminology. To avoid morphological difficulties with the formation of case endings, borrowed words were also used. The main changes in the grammatical categories of borrowed terms had been analysed. The most attention was given to the genus category as a prominent grammatical one. The article allowed to make a prognosis for the further development of this lexico-grammatical unit and proved the logical connection among Indo-European languages. All the grammatical changes were adopted to the standards and rules of Ukrainian language. Thus, Ukrainian language has all necessary means to borrow, derive, and develop any of the foreign lexical element. This investigation will be useful for those who are interested in borrowing process in Ukrainian language, and specialists in agriculture to provide successful growth of terminological system.

Key words: grammatical category, borrowed term, language-borrower, language-producer, vegetable, dialecticism.